

MARGOT DUDKIEWICZ

Katedra Roślin Ozdobnych i Architektury Krajobrazu
Uniwersytet Przyrodniczy w Lublinie

UKŁADY WODNE W ZAŁOŻENIACH OGRODOWYCH EPOKI RENESANSU

WATER SYSTEMS IN THE ASSUMPTIONS OF RENAISSANCE GARDENS

Streszczenie. Renesans w Europie przypadał na XV i XVI wiek, a w rozwoju kompozycji ogrodowych przodowały Włochy, Francja, Anglia i Niemcy. Początkowo w kompozycjach układów wodnych można wyróżnić trzy rozwiązania: baseny, kaskady lub fontanny z przelewającą się wodą. Od 1600 roku w układach wodnych uwidoczniła się preferencja do stosowania wysokiego słupa wody, co wymagało specjalnych urządzeń ciśnieniowych. Z fontann tworzone piramidalne kompozycje, podobne do drzew – „drzewa życia”. W renesansie woda musiała być w nieustannym ruchu. Fontanny miały trzon, na którym zawieszano zbiorniki, przez które przelewała się woda. Fontanny były trzyczęściowe i ewoluowały architektonicznie w kierunku smukłych form, z wysokim trzonem i zdobieniami z rzeźb. Głównym tematem oprawy rzeźbiarskiej wodotrysków był człowiek, motywy antyczne, np. antyczni filozofowie oraz antyczne bóstwa wody, mórz i oceanów – trytony i nimfy. Obecnością fontann podkreślano dekoracyjność i ważność kompozycyjną poszczególnych miejsc w ogrodzie. W XVI wieku pojawiła się moda na sztuki wodne – nieświadome nadepniecie czy dotknięcie ręką powodowało niespodziewany wytrysk wody, skrapiającej gości. Stosowano również schody wodne – stopnie pozwalające przejść do niższej części ogrodu z wykorzystaniem wody w kamiennej rynnie. Polska sztuka ogrodowa okresu renesansu charakteryzowała się dominującą rolą czynnika użytkowego wody nad formą estetyczną. Charakterystyczną cechą polskich ogrodów był mały udział elementów dekoracyjnych. Sztuka ogrodowa rozwijała się głównie przy klasztorach i zamkach. W Oliwie znajdował się wodotrysk w kształcie drzewa oliwnego wyrzucającego z liści i owoców strumienie wody do marmurowego zbiornika. Badania do przedstawionej pracy wykonano na podstawie kwerendy materiałów archiwalnych, tj. ikonografii i dawnych planów, oraz wizji terenowej wybranych dawnych zespołów architektury rezydencjonalnej.

Słowa kluczowe: fontanna, układy wodne, historia sztuki ogrodowej, renesans

Wstęp

Obecność wody w formie fontann, kaskad czy basenów była ceniona we wszystkich rodzajach ogrodów w każdej epoce historycznej. Układy i elementy wodne pełniły funkcje dekoracyjne, dekoracyjno-użytkowe lub użytkowe (DUDKIEWICZ 2009). Renesans w Europie przypadał na XV i XVI wiek, a w rozwoju kompozycji ogrodowych przodowały Włochy, Francja, Anglia i Niemcy. Ogród renesansowy odznaczał się kompozycją geometryczną, której podstawę stanowiły kwatery wzbogacone altanami, sadzawkami czy kamiennymi fontannami. W renesansie woda symbolizowała życie, dźwięk i ruch, a jej ujęcie na dużą skalę w programie ogrodu było rodzajem manifestacji władzy nad nieujarzmioną przyrodą. Zwykle fontanny były trzyczęściowe i ewoluowały architektonicznie w kierunku smukłych form, z wysokim trzonem i zdobieniami z rzeźb. Polska sztuka ogrodowa okresu renesansu charakteryzowała się dominującą rolą czynnika użytkowego wody nad formą estetyczną.

Materiał i metody

Badania poświęcone układom wodnym w historycznych założeniach ogrodowych przeprowadzono w latach 2009-2010. Celem badań było określenie wyglądu i funkcji pojedynczych elementów oraz układów wodnych w kompozycji dawnych założeń. Postępowanie studialne przeprowadzono na podstawie archiwalnej ikonografii oraz pozycji literatury tematu. Najbardziej wartościowe pozycje w badaniach ikonograficznych stanowiły książki Francesca Colonna „Hypnerotomachia Poliphili” (1499) i Marii Luisy Gothein „Geschichte der Gartenkunst” (1914).

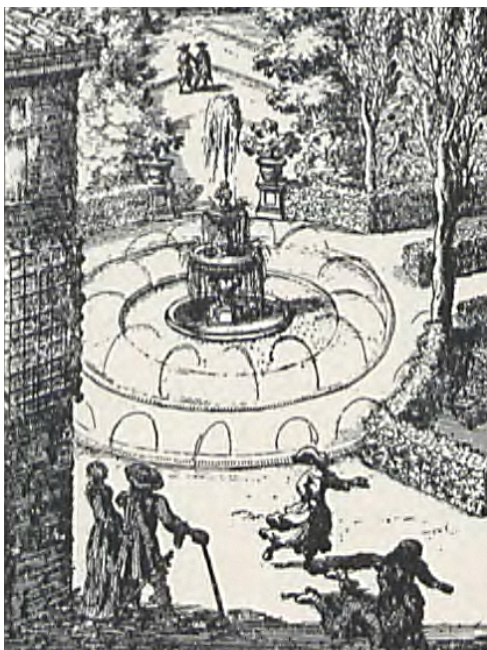
Wyniki

Charakterystyczna dla ogrodów renesansowych była próba kontynuacji wyglądu obiektów starożytnych. Budowano wille – rezydencje składające się z ogrodu i budynku mieszkalnego. Ustały wojny, dlatego obiekty nie musiały już mieć charakteru obronnego, a pałace zyskały szerokie okna. Dom i ogród miały jedną, wspólną oś kompozycji, przy czym obiekty ogrodowe były podporządkowane budowli. Ogród tworzyły kwatery ze wzoru z żywopłotów, na płaskich parterach, bez elementów pionowych, które utrudniałyby odczytanie ornamentów. Za pomocą form topiarycznych – specjalnie strzyżonych cisów i bukszpanów – wyznaczano rytm. Utrzymywano jednakową szerokość ścieżek spacerowych. Renesans włoski stworzył dwa nowe typy budynku mieszkalnego: miejski – *palazzo* i podmiejski – *villa*. Budowle te mieściły prywatne apartamenty właścicieli i nazywane były zwykle od nazwy rodu i/lub lokalizacji. *Villa* mogła mieć charakter gospodarczy, wtedy była otoczona terenami uprawnymi i zabudowaniami, albo służyła wyłącznie celom mieszkaniowym i wypoczynkowi w miesiącach letnich (odpowiednik antycznej *villa urbana* i *suburbana*).

Aby zrealizować swoje pomysły, inżynierowie sięgali po dzieła starożytnych: Archimedesesa, Arystotelesa, Witruwiusza i Herona z Aleksandrii. Inżynier wojskowy Agostino Ramelli w 1588 roku opublikował ilustrowaną książkę „Le diverse et artificiose

machine”. Pozycja ta zawiera 195 rycin maszyn oraz szczegółowe opisy każdej z nich. Ramelli opisuje m.in. 110 maszyn do podnoszenia wody i 4 fontanny.

W nowych działaniach w sztuce ogrodowej przodował Rzym, gdzie powszechnie nawiązywano do wzorów antycznych. Bardzo popularne w architekturze, rzeźbie i urbanistyce były motywy wodne (NIEMCZYK 2002). Głównym tematem oprawy rzeźbiarskiej wodotrysków był człowiek i wątki antyczne, np. antyczni filozofowie oraz antyczne bóstwa wody, mórz i oceanów – trytony i nimfy. W latach 1558-1565 trwały prace nad pałacem *Villa Pia* projektu Pirra Ligoria. Centrum założenia stanowił owalny dziedziniec. Powierzchnia dziedzińca pokryta była posadzką kamienną, a w środku placu znajdował się basen z fontanną. Basen zdobiły dwie rzeźby chłopców dosiadających delfiny (rys. 1). Do placu od wschodu przylegał pawilon dolny z nimfeum w części parterowej oraz otwartym podcieniem na poziomie dziedzińca. W pobliżu *Villa Pia* znajdowała się fontanna Skąły, tłem wodotrysku był zespół grot. Woda tryskała dyszami i spływała kaskadowo. Fontannę wieńczyła rzeźba orła. W grocie umieszczono gryfy – zwierzęta obecne w heraldyce Pawła V (MAJDECKI 2010).

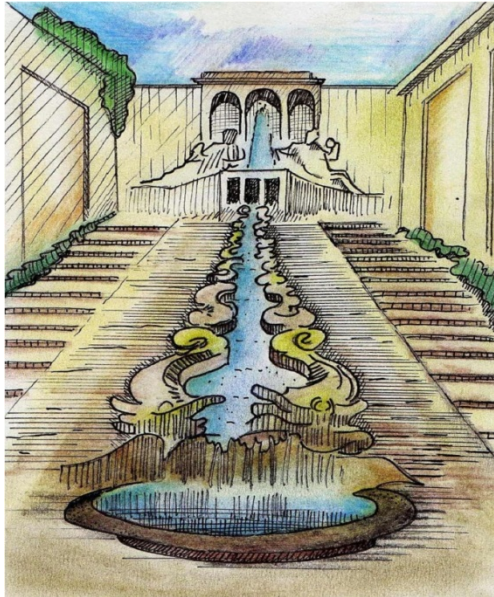

Rys. 1. Fontanna w *Villa Pia* w Watykanie (GOTHEIN 1914)

Fig. 1. Fountain in the *Villa Pia* in the Vatican (GOTHEIN 1914)

Woda była nieodzownym elementem włoskiego ogrodu. Górzystry teren dawał możliwość zastosowania ciekawych wodnych rozwiązań. Duże znaczenie w transporcie wody miały akwedukty. Woda zasilająca fontanny Rzymu i Watykanu pochodziła z jeziora Bracciano odległego o 40 km od Rzymu.

Fontanna często była formą zapoczątkowującą układ wodny, a kompozycję zamykała forma płaska – basen, ma to miejsce np. w *Villa Farnese* w Capraroli. Układ wodny bierze tam swój początek na górnym tarasie przy budynku. Fontanna w formie przyściennej wazy wytryskuje ze środka parteru haftowego, a po obu jej stronach znajdują się rzeźby – alegorie dwóch rzek. Następnie woda spływa kaskadą na najniższy taras do okrągłego basenu (rys. 2).

Rys. 2. Schody wodne w *Villa Farnese* w Capraroli (rys. M. Dudkiewicz, na podstawie NIEMCZYKA 2002)

Fig. 2. Water staircase in the *Villa Farnese* in Caprarola (drawn by M. Dudkiewicz, based on NIEMCZYK 2002)

Woda mogła być dominantą założenia, czego przykładem jest *Villa Lante*, która posiada dwa budynki mieszkalne. Jedna budowla jest bardziej prywatna, a druga – przeznaczona dla gości. Założenie zrealizowano w latach 1568-1578 według projektu Giacomina Barozziego Vignoli. Ogród składa się z dwóch części: tarasowej – ogród kwatery (4 ha) i parku *bosco*. Parter wodny stanowią cztery kwatery zdobione rzeźbami barek i centralna fontanna, do której droga prowadzi przez kamienne kładki. Materiał użyty do budowy fontanny to trawertyn. Pozostałe kwatery wypełniają ornamenty z bukszpanu. Na trzecim tarasie ogrodu, na głównej osi założenia, znajduje się stół wodny z kamienia, który służył do chłodzenia wina i owoców. Taras kończy fontanna Gigantów składająca się z dwóch półokrągłych, przyściennych mis, którymi woda przelewa się do basenu. Po bokach fontanny znajdują się dwie rzeźby w pozycji półleżącej – alegorie Tybru i Arno. Postacie trzymają nad głowami rogi obfitości. Dawniej na fontannie Gigantów umieszczano pochodnie i świece. Fontannę Gigantów zasila kaskada

łańcuchowa *catena d'aqua* z czwartego tarasu. Na najwyższym tarasie ogrodu znajduje się plac z fontanną Delfinów, którą ozdabia 16 figur delfinów i maszkarony w kształcie lwów. W części ogrodu ukształtowanej w formie gaju, przy bocznym wejściu do parku, znajduje się fontanna Pegaza. Tłem dla fontanny jest półkolisty amfiteatr z muzami wspartymi na wysokich konsolach (MAJDECKI 2010).

W *Villa d'Este* w Tivoli woda występuje w postaci najrozmaitszych fontann, wodospadów, zbiorników czy źródełek. Na terenie ogrodu można znaleźć sadzawki ze stojącą, spokojną taflą wody, ciche wodotryski, jak również szalejące wodospady czy kaskady. Obecnie w ogrodach willi znajduje się 398 wodotrysków, 51 monumentalnych fontann, 64 wodospady, 364 strumienie, 220 zbiorników wodnych i 875 m kanałów. Założenie składa się z zespołu tarasów na zboczu oraz płaskiego ogrodu u stóp wzgórza. Baseny z wodą dają efekt lustra. Przed loggią pałacu rozpoczyna się aleja Stu Fontann. Fontanna Orła (fontanna Organów) oryginalnie posiadała płaskie ściany zdobione malowidłami z dzieł Owidiusza. Fontanna Owalna (fontanna Sybilli) jest wielką budowlą z niszami i wodotryskami. Na bortnicy (brzeg basenu) umieszczono znaki herbowe kardynała Hipolita D'Este wykonane z glazurowanych płytek. Nad fontanną dominuje duża rzeźba przedstawiająca postać Sybilli z chłopcem. Po obu stronach figury znajdują się leżące postacie, symbole dwóch rzek: Aniene i Erculaneo. Za fontanną Tivoli znajduje się Pegaz ze źródłem Hippokrene na sztucznym pagórku. W połowie alei Stu Fontann znajduje się fontanna Smoków. Basen ma kształt owalny, zdobi go grupa czterech smoków wypluwających wodę. Fontanna wytryskuje w niszy, którą ujmują dwie kolumny zdobione mozaiką winorośli z jabłkami Hesperyd. Obramowaniem grotty z wodotryskiem są schody ozdobione mniejszymi wodotryskami. Fontannę Smoków wzniesiono na cześć papieża Grzegorza XIII, który gościł w rezydencji, a w którego herbie znajduje się smok. Aleję zamyka fontanna Śpiewających Ptaków (WILCOCK i IN. 2001). Na przeciwnym końcu alei Stu Fontann znajduje się fontanna di Roma, zwana Małym Rzymem. Tło fontanny stanowią miniaturowe budowle antycznego Rzymu, takie jak: bramy miejskie Porta Flaminia i Porta di San Paolo, Panteon i Koloseum.

W XVI wieku pojawiła się moda na sztuki wodne – nieświadome nadeptanie czy dotknięcie ręką powodowało niespodziewany wytrysk wody, skrapiającej gości. Fontannę Śpiewających Ptaków ozdabiały wykonane z brązu ptaki i gałązki. Po uruchomieniu ich dotykaniem zaczynały śpiewać. Fontannę stworzyli Giovanni de Duca i Raffaello Sangallo (MAJDECKI 2010). Niedaleko znajduje się fontanna Prozerpiny, zwana niegdyś Fontanną Cesarzy, gdyż znajdowały się tam rzeźby czterech cesarzy rzymskich: Hadriana, Trajana, Augusta i Cezara. Kolejną oś akcentuje fontanna zwana Organami Wodnymi. Wybudował ją Claude Venard, opierając się na antycznych traktatach Witruwiusza i Herona z Aleksandrii. Fontanna ma bogatą oprawę architektoniczną.

Ogrody przy *Villa Pratolino* zaprojektował Bernardo Buontalenti w 1569 roku. Teren był dziki z natury, otoczony górami i pełen lasów. Książę wybrał go, aby pokazać swoje panowanie nad przyrodą. Główna oś ma długość 15 m, boczne ścieżki krzyżują się ukośnie (teren uniemożliwiał zastosowanie regularnej siatki). Nieregularne sadzawki meandrowały w dół po zboczach. Ogrody służyły ze skomplikowanych urządzeń wodnych. Gość willi Fynes Morison w latach dziewięćdziesiątych XVI wieku opisywał, że na każdym kroku można zostać spryskanym wodą. Grotty wyłożono koralami z Morza Czerwonego i perłami. Układ kół i przekładni poruszał ptakami grającymi na instrumentach. W ustach posągów Apollina, muz i Pegaza zainstalowano organy wodne. W XIX wieku ogród przekształcono w park krajobrazowy (HOBHOUSE 2005).

Ważną rolę w historii doskonalenia konstrukcji fontann odegrali bracia Francine. Pochodzący z Florencji inżynierowie Thomas Francine oraz jego młodszy brat Alexandre Francine byli nadwornymi architektami arcyksięcia Toskanii Franciszka I de Medici. Swym warsztatem odznaczyli się pracą w *Villa Medicea di Pratolino*, gdzie w 1586 roku Franciszek de Vieri, podziwiając tamtejszą armaturę i architekturę ogrodową, napisał: „Pratolino, miejsce, gdzie figury fontanny obracają się, grają muzykę, tryskają strumieniami wody; jest tu tak wiele i tak zdumiewających ukrytych arcydzieł, że człowiek, który ujrzy je wszystkie, będzie zachwycony” (HOBHOUSE 2005).

Fontanny rozmieszczano również w promenadach leśnych, które były ważnym elementem renesansowych ogrodów, np. w *Villa Lante* gaj zajmował znaczną powierzchnię, a wodotryski umieszczono na zakończeniach alejek.

Od 1600 roku w układach wodnych uwidoczniła się preferencja do stosowania wysokiego słupa wody, co wymagało specjalnych urządzeń ciśnieniowych. Był to przełom, ponieważ do tej pory stosowano głównie układy grawitacyjne. Fontanny tworzyły piramidalne kompozycje, podobne do drzew – „drzewa życia” (np. już nieistniejąca fontanna o pięciu kondygnacjach Ponte Sisto w Rzymie). Niekiedy baseny fontann miały kształt antycznych sarkofagów lub kąpielowych wanien, np. fontanna na placu Farnese w Rzymie (NIEMCZYK 2002).

Francja, po zakończeniu wojny stuletniej, była miejscem powstania wielu wspaniałych założeń ogrodowych. Ogrody zakładano wokół pałaców i zamków lub nadawano styl renesansowy istniejącym już założeniom. Po 1496 roku do Francji z Florencji przybyli specjaliści od urządzeń wodnych, bracia Thomas i Alexandre Francine (MAJDECKI 2010). Głównym elementem projektu w Saint-Germain-en-Laye była wielka fontanna zasilana wodą doprowadzaną syfonami ze zbiornika umieszczonego pod sklepieniem podtrzymującym taras. Stamtąd poprzez system rur oraz układ spiętrzenia woda uzsikiwała wystarczającą siłę, by móc zasilać fontanny w grotach oraz poruszać skomplikowane automaty. Wodociągi i automaty Saint-Germain-en-Laye stanowiły najbardziej skomplikowane, a zarazem najbardziej zaawansowane rozwiązania technicznie, jakie widziała Francja tamtych czasów.

Fontanny akcentowały środek parterów z ornamentem ze strzyżonego bukszpanu, np. w ogrodzie miłości przy zamku Villandry, gdzie znajduje się gotycki w kształcie basen z wodotryskiem. Ogród składa się z czterech jednakowych kwater, z których każda ma inne znaczenie i symbolizuje: miłość tkliwą, miłość tragiczną, miłość płochą i miłość szaloną.

Do dziś istnieje ogród w Hellbrunn, założony dla biskupa przez Santino Solariego w latach 1613-1615. W ogrodzie znajdują się grotty wyłożone gąbką i muszlami, śpiewające ptaki poruszane mechanicznie, aleja wodotrysków i inne sztuczki wodne (HOBHOUSE 2005).

Moda na kanały wodne rozwijała się od połowy XV wieku. Kanały włączono do założeń ogrodowych w Bury, Fontainebleau, Dampierre, Anet, Valery i Gaillon. Kanał jest to specyficzna odmiana stawu ozdobnego, sięgająca tradycją starożytnych ogrodów Egiptu i krajów islamu. Kanały mogły pełnić funkcje osuszające i nawadniające, komunikacyjne w obrębie ogrodu i między sąsiednimi ogrodami oraz zabawowo-żeglowne podczas widowisk przedstawiających bitwę morską (naumachia) (SIEWNIAK i MITKOWSKA 1998). Park w Fontainebleau zajmuje powierzchnię 80 ha i posiada jako jedną z osi widokowych kanał o długości ponad kilometra (rys. 3). Również po zachodniej stronie ogrodów pałacowych biegnie długi kanał dochodzący aż do Avonu.

Rys. 3. Kanał wodny w Fontainebleau (fot. M. Dudkiewicz, 2013)
Fig. 3. Water channel in Fontainebleau (photo by M. Dudkiewicz, 2013)

W Polsce ogrody renesansowe rozpowszechniły się dzięki włoskim artystom, były jednak skromniejsze niż we Włoszech, nie posiadały rozbudowanych założeń wodnych (pojedyncze fontanny, kanały lub sadzawki); łączono je z uprawami użytkowymi; powstawały przy zamkach (niekiedy w obrębie fortyfikacji) i pałacach (w Wiśniczu, Mogilanach, Zamościu) oraz przy klasztorach. Polska sztuka ogrodowa okresu renesansu charakteryzowała się dominującą rolą czynnika użytkowego wody nad formą estetyczną. Charakterystyczną cechą polskich ogrodów był mały udział elementów dekoracyjnych. W zespołach klasztornych wyróżniały się założenia opackie. W 1475 roku powstał pałac w Jędrzejowie. Założenie ogrodowe to cztery kwatery ujęte szpalerem. Ich środek akcentuje fontanna. W Kadynach powstał okazały ogród przy opactwie franciszkańskim z fontannami i kaskadami (MAJDECKI 2010). W Oliwie był wodotrysk w kształcie drzewa oliwnego wyrzucającego z liści i owoców strumienie wody do marmurowego zbiornika (BOGDANOWSKI 2000).

Podsumowanie

W ogrodach renesansowych woda znajdowała się w nieustającym ruchu. Preferowano formy wertykalne wodotrysków. Fontanny miały trzon, na którym były zawieszane zbiorniki różnych rozmiarów, przez które przelewała się woda. Fontanny były trzycięściowe i ewoluowały architektonicznie do smukłych form, z wysokim słupem wody. Obecnością fontann podkreślano dekoracyjność i ważność kompozycyjną poszczególnych miejsc w ogrodzie, przeważnie najbardziej reprezentacyjnych. Schody wodne z wodą płynącą w kamiennej rynnie lub przez ślimacznice były znakiem prestiżu.

Ozdobą ogrodów epoki renesansu były również tak duże formy, jak nimfea i kanały oraz małe – niespodzianki wodne.

Literatura

- BOGDANOWSKI J., 2000. *Polskie ogrody ozdobne. Historia i problemy rewaloryzacji.* Arkady, Warszawa.
- COLONNA F., 1499. *Hypnerotomachia Poliphili.* Aldus Manutius, Venice.
- DUDKIEWICZ M., 2009. Fontanny i kaskady w założeniach ogrodowych starożytności i średniowiecza. *Teka Komis. Archit. Urban. Stud. Krajobr. PAN* 5: 17-25.
- GOTHEIN M.L., 1914. *Geschichte der Gartenkunst.* Diederichs, Jena.
- HOBHOUSE P., 2005. *Historia ogrodów.* Arkady, Warszawa.
- MAJDECKI L., 2010. *Historia ogrodów I.* Wyd. Nauk. PWN, Warszawa.
- NIEMCZYK E., 2002. *Cztery żywioły w architekturze.* Ossolineum, Wrocław.
- RAMELLI A., 1588. *Le diverse et artificiose machine.* Paris.
- SIEWNIAK M., MITKOWSKA A., 1998. *Tezaurusz sztuki ogrodowej.* Rytm, Warszawa.
- WILCOCK J., QUATTROCCHI A., GRANSDEN F., 2001. *Kieszonkowy przewodnik. Rzym od środka.* RM, Warszawa.

WATER SYSTEMS IN THE ASSUMPTIONS OF RENAISSANCE GARDENS

Summary. The Renaissance took place in Europe in the XVth and XVIth centuries. As far as garden composition was concerned it reached excellence both in Italy, France, England and Germany. Initially there were three solutions observed in the area of the composition of water-based systems: swimming pools, waterfalls and fountains overflowing with water. Since 1600, a preference in aqueous systems was revealed for the use of a high column of water requiring special pressure equipment. The fountains were arranged in a pyramidal composition, similar to trees ("trees of life"). In the period water was supposed to be in constant motion. Fountains had a shaft on which tanks were suspended. They served the purpose of transmitting water to pour it. The fountain was supposed to be an architectural piece consisting of three parts which evolved into a slender form, with a high shaft and decorative sculptures. The main theme of sculptures-decorated fountains was the man, antique motives such as philosophers, as well as water, sea and ocean deities – tritons and nymphs. The presence of the constructions emphasized the decorativeness and compositional significance of the successive places in the garden. XVIth century observed the fashion for water arts – an unaware person stepping or hand-touching a place or a detail could cause an abrupt gush of water, spraying yourself or people around. Water steps were constructed, too. They allowed to pass to the lower garden part, while water was flowing down in a stone trough. The Polish Renaissance garden art was characteristic for its symbolic presence of aesthetic elements and prevailing role of water as utility factor. The decorative elements were scarce. The real development of garden art was observed mainly around monasteries and castles. In the city of Oliwa there was an olive-tree-shaped fountain ejecting water from the fruits and tree leaves into a marble tank. The studies carried out within the framework of the study were conducted basing on the query of the obtained archive materials, iconography and the old plans, and on-sites visits of the selected groups of old architectural residential objects.

Key words: fountain, water systems, history of garden art, the Renaissance

Dudkiewicz M., 2014. Układy wodne w założeniach ogrodowych epoki renesansu. *Nauka Przyr. Technol.* 8, 3, #30.

Adres do korespondencji – Corresponding address:

Margot Dudkiewicz, Katedra Roślin Ozdobnych i Architektury Krajobrazu, Uniwersytet Przyrodniczy w Lublinie, ul. Głęboka 28, 20-612 Lublin, Poland, e-mail: margotdudkiewicz@o2.pl

Zaakceptowano do opublikowania – Accepted for publication:

5.05.2014

Do cytowania – For citation:

*Dudkiewicz M., 2014. Układy wodne w założeniach ogrodowych epoki renesansu. *Nauka Przyr. Technol.* 8, 3, #30.*